

स्वच्छता आणि महिलांच्या समस्या

तांदळे गोविंदा अनिलराव*

डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे**

महात्मा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, जालना

प्रस्तावना

ग्रामीण भागात मोकळी हवा असल्याने तिथल्या लोकांना निरोगी जीवन लाभलेले असते. शिवाय या भागातले जीवन म्हणावे तसे म्हणजे शहराइतके धावपळीचे नसते. त्यामुळे मधुमेह, रक्तदाब असे विकारही ग्रामीण भागात कमी असतात पण या उघड्यावर शौचाला बसण्याने तिथे त्याच्याशी संबंधित विकार मोठ्या प्रमाणावर होतात. शौचालये नसल्याने या भागातल्या महिलांची मोठी कुचंबणा होते. शौचाचा आवेग आवरावा लागल्याने त्या पोटाच्या अनेक विकारांनी त्रस्त असतात. ग्रामीण भागातल्या लोकांसाठी रोगनिदान शिबिरे आयोजित करून त्यांची तपासणी केली असता त्यांच्यात विशेषतः पोटाचे विकार मोठ्या प्रमाणावर असल्याचे दिसते ते त्यामुळेच होय. हे सारे शौचालये नसण्याचे प्रत्यक्ष आणि आरोग्यावर होणारे परिणाम आहेत पण, त्याचे अनेक अप्रत्यक्ष आणि सामाजिक परिणामही होत असतात. ते यापेक्षाही गंभीर असतात. गावात स्वच्छता गृहे नसतात मग शाळांत ते आहेत की नाही हे कोण पाहणार आहे ? नसले तरी त्याची कोण दखल घेणार आहे ? काही गावांत शाळांत मुलींसाठी स्वच्छता गृहे नाहीत हे माहित आहे पण ती काही समस्या आहे असे म्हटले तर गावकरी आपल्याला वेड्यात काढतात. पण मुली मोठ्या व्हायला लागल्या आणि सहावी सातवीत आल्या की त्यांना या स्वच्छतागृहाची समस्या जाणवायला लागते. शाळेत स्वच्छतागृह नसल्याच्या कारणावरून अनेक मुली शाळेत येण्याचे बंद करतात. आपल्या समाजात आधीच तर मुलींना शिकवण्याबाबत उल्लास आहे त्यात हा स्वच्छतागृह नसण्याचा फाल्गुन मास. त्याचा परिणाम मुलींच्या शाळांतील गळतीवर होत असतो. हा स्वच्छतागृहांच्या अभावाचा समाजावर होणारा गंभीर परिणाम नाही का? मुंबईसारख्या शहरात तर महिला नोकरीनिमित्त दहा ते बारा तास घराबाहेर असतात. या काळात त्यांना म्हणाव्या तेवढ्या संख्येने स्वच्छतागृहे उपलब्ध होत नसतात. त्याचा त्यांना किती त्रास होत असेल याचा कोणी विचार करीत नाही. संकोचामुळे त्या आपली ही अडचण कोणाला सांगूही शकत नाहीत. उत्तर प्रदेशात एका खेड्यात दोन मुलींवर सामूहिक बलात्कार झाला तेव्हा या प्रश्नाची निकड सर्वांना जाणवली. तरुण मुलींना शौचासाठी घराबाहेर पडावे लागते. तेही रात्री पडावे लागते. त्याचवेळी त्यांना कोणाच्या तरी वासनेचे शिकार व्हावे लागते. बलात्काराच्या समस्येचा विचार करताना अनेकांनी ही बाब लक्षात आणून दिली की, घरात स्वच्छता गृहे नसल्यामुळे मुलींवर ही वेळ येते. आपल्या देशाने आजवर हा प्रश्न फारच दुर्लक्षित केला आहे हे आता जाणवत आहे

महिला प्रत्येक क्षेत्रात कितीही पुढे गेल्या कर्तृत्ववान झाल्या तरी महिलांच्या प्राथमिक किंवा मुलभूत गरजा अजूनही दुर्लक्षित आहेत. एकदा घराबाहेर पडलं घरी परते पर्यंत त्यांनी स्वच्छतागृहात जायचेच नाही असं अजूनही गृहीत धरलं जातं. त्यामुळे सार्वजनिक ठिकाणी महिलांसाठी स्वच्छतागृहांची संख्या फार कमी असते, आणि असलीच तर ती स्वच्छ असतातच असं नाही. स्वच्छतागृह ही तर अगदी मुलभूत गरज असूनही ती दुर्लक्षित आहे. मासिक पाळी सुरु असताना महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अजूनही मासिक पाळीबाबत घ्यावयाची काळजी आणि सॅनिटरी नॅपकीन्सचा वापर याबाबत म्हणावी तितकी जागरूकता समाजात आलेली नाही. मासिक पाळी सुरु झाली की खेडेगावात मुलींना शाळेत पाठवला जात नाही. या सगळ्या गोष्टींबाबत चर्चा होते मात्र ते कृतीत उतरत नाही.

सार्वजनिक ठिकाणी महिलांसाठी स्वच्छ व सुरक्षित स्वच्छतागृहे हा त्यांचा मुलभूत अधिकार आहेच. तसेच त्यांची ती महत्वाची गरजही आहे. सण-उत्सव काळात महिला मोठ्या संख्येने शहरात येत असतात. त्या तुलनेत त्यांच्यासाठी पुरेशी स्वच्छतागृहे नाहीत. तर अस्तित्वात असणारया स्वच्छतागृहांची प्रचंड दुरावस्था झाली असून दुर्गंधीचा सामना करावा लागत आहे. स्वच्छतागृहांचा अभाव त्यांची झालेली दुरावस्था यामुळे महिलांची कोंडी होत आहे. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होत आहे. कारखाने अधिनियम, 1948 च्या कलम 19 मध्ये देखील महिलांसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे असणे बंधनकारक आहे. तसेच महाराष्ट्र दुकाने व आस्थापना (नोकरीचे व सेवाशर्तीचे विनियमन) अधिनियम, 2017 मध्ये देखील महिलांकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृहे असण्याचे बंधनकारक करण्यात आले आहे. महिला धोरण, 2014 ची अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने कामगार विभागाच्या अधिपत्याखालील सर्व कार्यालये, कारखाने आणि आस्थापना येथे महिलांकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृहांची व्यवस्था करण्याबाबतच्या सूचना देण्यात आलेल्या आहे. परंतु आज कितपत कारखाने तसेच नोकरी च्या ठिकाणी स्वच्छतागृह ची उभारणी झालेली नाही असे दिसून येते.

उद्देश

1. महिला विषयी असणारया समस्या चा अभ्यास करणे.
2. अस्वच्छतेमुळे महिलांवर होणारया दुष्परिणाम याचा अभ्यास करणे.
3. महिलांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, मानसिक समस्याचा अभ्यास करणे.

स्वच्छतागृह उपलब्ध नसल्याने महिलांना पुढे येणार्या अनेक समस्या

स्वच्छतागृहे अस्वच्छ

बर्याच ठिकाणी महिलांकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृहाची संख्या कमी असल्याने व त्याची अवस्था वाईट असल्याने त्याचा फटका महिलांना बसू लागला आहे. यामुळे लघवीचे आजार बळावत असल्याची धक्कादायक माहिती एका अभ्यासातून पुढे आली आहे. जागतिक महिला दिन असो किंवा इतर तत्सम कार्यक्रम सगळ्याच ठिकाणी महिलांच्या सोयी सुविधांबाबत भरभरून बोलले जात असले तरी प्रत्यक्ष कृतीत मात्र उणेपणा दिसून येत असल्याचे शहरातील सार्वजनिक स्वच्छता गृहांच्या संख्येवरून व त्यांच्या स्वच्छतेच्या मुद्यावरून स्पष्ट झाले आहे. अनेक शहरातील महिलांची संख्या ही अधिक असताना शहरात दोन ते तीन किलोमीटरच्या परिघात महिलांकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृहे नाहीत. आहे ती अस्वच्छ असल्याने त्याचा वापर होताना दिसत नाही. काही स्वच्छतागृहे परिसरात असामाजिक तत्वांचा वावर राहत असल्याने तेथेही महिला जाणे टाळतात.

महिला पोलिसांची कुचंबणा

ड्यूटीच्या ठिकाणी स्वच्छतागृहे नसतील तर महिला पोलिसांना आणि महिला होमगार्ड ला मोठ्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. सध्याच्या काळात महिला पोलीस व महिला होमगार्ड अशा कर्मचारी बंदोबस्तावर आहेत. विविध धर्मातील सण असो का मंत्री मंडळ चे बंदोबस्त असो शहरात विविध ठिकाणी बंदोबस्तासाठी त्यांची महिला पोलीस व महिला होमगार्ड ची नियुक्ती असतेच, पण बर्याच ठिकाणी स्वच्छतागृहांअभाव त्यांची कुचंबना होते. बर्याच ठिकाणी स्वच्छता गृह नसतेच आणि असले तरी ते स्वच्छ नसतात तेथील मूत्र वासा मुळे त्या स्वच्छतागृहात जाऊ सुद्धा वाटतं नाही अशा स्वच्छतागृहाअभावी त्या महिला मानसिक तणावाखाली रहात आहे.

मूत्राशयाचे आजार वाढण्याचा धोका

घरकाम करणार्या महिलांच्या तुलनेत कामावर जाणार्या महिलांमध्ये हल्ली लघुशंकेशी संबंधित आजार वाढत आहेत. कमी पाणी प्राशन करण्यासह जास्त वेळ कळ थांबवणे हे त्याचे एक कारण आहे. शहरात महिलांना पिण्याकरिता स्वच्छ पाण्यासह स्वतंत्र स्वच्छतागृहे उपलब्ध झाल्यास त्या पर्याप्त पाणी पिण्यासह इतर प्राकृतिक नियमांचे पालन करतील. त्यामुळे वेगवेगळ्या कामाकरिता घराच्या बाहेर पडणार्या महिलांना 'कॉल' आल्यास तो त्यांना थांबवून ठेवावा लागतो. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतो. यामुळे त्यांच्या किडनीवर ताण पडतो. मूत्राशयाच्या पिशवीमध्येही विविध प्रकारच्या समस्या उद्भवतात. घराबाहेर पडताना 'अडचण' म्हणून महिला पाणीच पित नाहीत. त्याचाही आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

महिलांच्या समस्या

कौटुंबिक हिंसाचार

महिलांना त्यांच्या लग्नानंतर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते या प्रकारातील समस्या ह्या ग्रामीण व शहरी भागात वेगवेगळ्या असू शकतात तसेच वेगवेगळ्या पातळीवरील असू शकतात. सध्या आपण विज्ञान-तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली, पण आजही आपले विचार खालच्या दर्जाचे आहेत. मुलगा न झाल्यास मुलगी झाल्यास आई-वडील शोक करतांना दिसतात. महिलांना त्यांच्या मर्जी विरुद्ध गर्भ लिंगनिदान करायला लावतात व मुलगी असेल तर त्या महिलेला दोष दिला जातो. ज्याच्या पदरी पाप त्याला मुली आपोआप हिच भावना लोकांच्या मनात आहे. म्हणूनच स्त्री भ्रूणहत्या मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. कौटुंबिक हिंसाचारात हुंडाबळी, माहेरून पैसे आणण्यासाठी मारहाण, मुले झाले नाहीत किंवा फक्त मुलीच झाल्या म्हणून शारीरिक त्रास, व्यसनी पती असल्याने संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी, इ. या समस्या कुटुंबाच्या दबावामुळे सर्वासमोर येत नाही व पोलिसात तक्रार दिली जात नाही. सामाजिक हिंसाचार

या प्रकारात समाजाकडून विविध प्रकारांनी महिलांना त्रास दिला जातो. यात छेडाछेड, विनयभंग, बलात्कार असे मुद्दे येतात. एकतर्फी प्रेमातून केला जाणारा असिड हल्ला, चाकू हल्ला. तसेच ऑफीस मध्ये काम करणार्या महिलांना बर्याच वेळा छेडाछेडीला तोंड द्यावे लागते. या सगळ्यामागे पुरुषाच्या लेखी बाईचे असलेले दुय्यम स्थान, तिच्यावर त्याने प्रस्थापित केलेला मालकीहक्कच कारणीभूत आहे. समोरची व्यक्ती म्हणजे स्त्री ही आपल्या मालकीची वस्तू असल्याने तिच्यावर अन्याय, अत्याचार करणे सहज शक्य आहे, असे पुरुषाला वाटत राहते. ती प्रतिकार करू शकणार नाही असे गृहीत धरूनच पुरुषांकडून एवढी हिंमत होते. स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या घटना घडल्यावर त्याचे पडसाद वेगवेगळ्या स्तरांवर उमटतात. अगदी रस्त्यांपासून संसदेपर्यंत. पण त्या घटना होऊ नयेत म्हणून जनजागृती मात्र कमीच होते.

शिक्षणाच्या समस्या

महिला ह्या शिक्षणाच्या क्षेत्रात आजही मागे आहेत. आजही ग्रामीण भागात शिक्षणासाठी पाठवले जात नाही. मुलींना शिकून काय करायचं हाच विचार आपल्या समाजत रुजला आहे. पण महिलांना शिक्षण दिले तर त्या आपल्या कुटुंबा बरोबरच देशाचा विकास करू शकतात. एक महिला शिकली तर एक कुटुंब शिकते. महिलांसाठी सरकारने विविध शैक्षणिक योजना आणल्या आहेत पण जो पर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही तो पर्यंत त्या योजनांचा फायदा महिलांना मिळणार नाही. महिला फक्त चूल आणि मूल यासाठी या मानसिकतेतून आता समाजाने बाहेर पडले पाहिजे.

आरोग्याच्या समस्या

भारतातल्या दर दोन महिलांमागे एक महिला कसल्या ना कसल्या अशक्तपणाच्या तक्रारीने ग्रस्त आहेत. ३५ टक्के महिला गंभीर स्वरूपाच्या अशक्त आहेत तर १५ टक्के महिलांना कमी गंभीर स्वरूपाच्या अशक्ततेचा त्रास आहे. महिलांसाठी पुरेशा वैद्यकीय सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे

त्यांच्या-मध्ये ही समस्या निर्माण झाली असल्याचे मत काही महिला डॉक्टरांनी व्यक्त केले आहे. महिलांच्या जीवनात आरोग्य हा शेवटच्या प्राधान्याचा विषय असतो. लहान-मोठ्या आजारासाठी बायकांनी डॉक्टरकडे जाण्याची गरज नसते, असे सरसकट मानले जाते. त्यामुळे त्यांचे हे लहान-मोठे आजार बघता बघता मोठे होतात आणि गंभीर स्वरूप धारण करतात. विशेषतः कर्करोगाच्या बाबतीत ही गोष्ट लक्षात येते. कितीही त्रास होत असला तरी तो सहन केला पाहिजे, ही महिलांची मानसिकता असल्यामुळे त्या कर्करोगाच्या पहिल्या अवस्थेतील त्रास तसाच अंगावर काढतात आणि जेव्हा त्या तपासण्यासाठी म्हणून डॉक्टरकडे जातात तेव्हा कर्करोग पुढच्या अवस्थेत गेलेला असतो. भारतात महिलांमध्ये गर्भाशयाच्या कर्करोगाचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामागे त्यांच्याकडे होणारे दुर्लक्ष हेच कारण आहे. भारतात सध्या कुपोषित बालक आणि अशा कुपोषित बालकांचे अवेळी होणारे मृत्यू ही मोठी गंभीर समस्या मानली जात आहे आणि त्यावर भरपूर चर्चा होत आहे. परंतु महिलांमधील कुपोषण ही काही कमी गंभीर समस्या आहे असे नाही.

21व्या शतकातील महिलांच्या समस्या

- * कौटुंबिक जबाबदारी
- * कौटुंबिक हिंसाचार
- * कामाच्या ठिकाणी जो लैंगिक छळ घडतो
- * गर्दीच्या ठिकाणी अनैतिक वर्तणूक करणारे पुरुष

- * बलात्कार
- * घटस्फोटाचे वाढते प्रमाण
- * स्त्रिभ्रण हत्या

निष्कर्ष

1. स्वच्छतागृहे सोई नसल्यामुळे महिलांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या हिंसेला तोंड द्यावे लागते.
2. स्वच्छतागृह नसल्या कारणाने महिलांना अनेक आजाराला बळी पडावे लागते.
3. महिलांना सामाजिक समस्या ह्या अधिक प्रमाणत आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. कौटुंबिक हिंसाचारपासून महिलांचे संरक्षण करण्याबाबत अधिनियम 2005, डॉ. मंगला मा. टोंबरे, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, पुणे.
2. विकासपीडिया, अतुल पगार, 2020.
3. वर्तमान पत्र, लोकसत्ता 18 मार्च 2016.
4. माझा पेपर स्वच्छ भारत अभियान 20 नोव्हेंबर 2014.
5. महिला सबलीकरण एक संशोधक अध्ययन, डॉ रेणुका सुनील भावसार, विज्ञानक्राफ्ट पब्लिकेशन्स अँड डिस्ट्रिब्युशन प्रा. लिमिटेड 2017.